

VÕIMATU MISSIOON EHK MIKS ON 1941. AASTAL EESTIST SAKSAMAALE ÜMBERASUNUTE RAHVUST KEERULINE TUVASTADA

Triin TARK

Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Eesti; triint11@gmail.com

Artiklis on keskendutud raskustele, mis on seotud 1941. aastal järelümbervasumise käigus Eestist Saksamaale suundunud inimeste rahvuse määratlemisega. Seejuures on arvesse võetud formaalse enesemääratluse ja etnilise identiteedi erinevust. Mitmetest eri tüüpi allikatest, mis sisaldavad infot järelümbervasujate rahvuse kohta, ilmneb vastuolusid või ebamäärasust. Artiklis on käsitletud sõdadevahelist Eestit, järelümbervasumise aktsiooni ja sõjajärgse aja kontekstis põhjusi, miks on järelümbervasujad või nende päritolupered oma rahvust sageli eri olukordades erinevalt määratlenud. Järelümbervasumise korralduslik eripära oli seejuures oluliseks põhjuseks, miks ebamäärase etnilise taustaga inimeste osakaal ümbervasujate seas oli ebaproportsionaalselt suur.

20. sajandi jooksul on Eesti rahvastiku koosseisu mõjutanud mitmed eri asjaoludest tingitud ränded. Üks märkimisväärsemaid oli 1939. ja 1940. aastal toimunud baltisakslaste ümbervasumine, mille käigus lahkus Eestist ligikaudu 14 000 inimest. Ometi jäid sellest maha mõned tuhanded saksa päritolu inimesed, kes pärast Eesti annekteerimist Nõukogude Liidu poolt avaldasid soovi hilinenud ümbervasumiseks.¹ Nende inimeste Saksamaale toimetamiseks 1941. aasta algul korraldatud nn järelümbervasumine (*Nachumsiedlung*) on üks neist Eestit puudutanud rändelainetest, mis on kaua vaid põgusat tähelepanu pälvinud. Erinevalt varasemast ümbervasumisest oli järelümbervasumine juba selle toimumise ajal sisuliselt salaoperatsioon, mille viisid kiirkorras ja ilma meediakärata läbi sel ajal veel liitlassuhetes olnud Saksamaa ning Nõukogude Liit, mistõttu oli toimunust teadjaid vähe.

¹ Vt nt **Hehn, J. v.** Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. J. G. Herder-Institut, Marburg, Lahn, 1984, 122; **Rand, L.** Resettlement of the German minority from Estonia in 1939–1941. – Rmt: Estonia 1940–1945: Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. Toim T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, Tallinn, 2006, 36.

Kui väga kaua ilmus järelümbervasumise kohta vaid üksikuid käsitlusi ja needki pigem osana baltisakslaste ümbervasumist puudutavatest üldisematest uurimustest,² siis viimastel aastatel on uurimisseis oluliselt paranenud. Alates 2013. aastast on Eestis tehtud mitmeid uurimisprojekte, kus on alustatud järelümbervasumise ja sellega seotud inimeste kohta teabe kogumisega.³ Nende projektide käigus on lisandunud uut infot muu hulgas järelümbervasumise eelduste, ettevalmistuse ja läbiviimise kohta.⁴ Projektide peamine eesmärk on aga olnud koguda andmeid järelümbervasujate etnilise tausta kohta ja aja jooksul on ilmnunud nii mõndagi, mis senist arusaama avardab, ent samal ajal segadust tekitab.

Aastakümneid on olnud levinud arvamus, et ligikaudu 7000 järelümbervasujast olid umbes pooled eestlased.⁵ Sellest üsnagi konsensuslikust seisukohast hoolimata on eestlaste arvukus järelümbervasujate seas olnud jätkuvalt huvipakkuv küsimus, millest on ajendatud soov püüda täpselt kindlaks teha, kui palju neid oli ja kes nad õigupoolest olid. Enam-vähem sellisest teemapüstitusest lähtuski 2013. aastal ette võetud esimene järelümbervasumise uurimisprojekt. Selle ja jätkuprojektide käigus on tõepoolest kindlaks tehtud märkimisväärne hulk järelümbervasujate isikuid, ent selles osas, mis puudutab nende rahvust, on seis pigem segasemaks muutunud. Järelümbervasujate rahvus võib eri allikates olla erinevalt määratletud ja projektide käigus intervjuude ning küsitluslehtede vormis kogutud mälestustest ilmneb kohati hoopis määratlematus: suutmatust või soovimatust end mõne kindla rahvusega seostada.

Minevikus elanud inimeste rahvuse määratlemisel on ajalookirjutuses seni üldjuhul peetud primaarseks päritolu kui etteantud ja määravat tunnust. Samas on selge, et järelümbervasujate ja nende etnilise taustaga tegeldes ei saa selline lihtsustatud lähenemine toimida. Selle asemel on võimalik küsimusele läheneda kahe

² Mõned märkimisväärsemad käsitlused: **Hehn, J. v.** Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, 175–191; **Rand, L.** Resettlement of the German minority from Estonia in 1939–1941, 38–43; **Weiss, H.** Järelümbervasumine. – Rmt: Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas, III. Toim R. Maasing jt. Kirjastus EMP, Stockholm, 1956, 221–222; **Weiss, H.** Zur Umsiedlung der Deutschen aus Estland 1939–1941. Erinnerungsbericht. – Zeitschrift für Ostforschung, 1990, **39**, 4, 481–502.

³ „Nachumsiedlung ja eestlased“, projektijuht Tõnis Liibek (01.03.2013–31.12.2013); „Järelümbervasumine ja identiteet“, projektijuht Olev Liivik (01.03.2014–31.12.2014); „1941. aastal Saksamaale ümbervasunute enesemääratlemine ja geograafiline mobiilsus“, projektijuht Olev Liivik (16.02.2015–31.12.2015); „Järelümbervasujate rahvus ning rahvusliku eneseteadvuse muutumine ja selle mõjutajad“, projektijuht Olev Liivik (11.01.2016–31.12.2016); „Järelümbervasujate rahvus ning rahvusliku eneseteadvuse muutumine ja selle mõjutajad (II)“, projektijuht Olev Liivik (23.01.2017–31.12.2017); „Ostlandist Saksa Reichi. Ümbervasumine Eestist Saksamaale enne 1944. aasta Suurt põgenemist“, projektijuht Olev Liivik (19.02.2018–31.12.2018).

⁴ Valik teemakohaseid artikleid: **Liivik, O., Tark, T.** Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*’i: täiendusi 1941. aasta järelümbervasumise uurimisse. – Tuna, 2016, 2, 58–70; **Liivik, O., Tark, T.** Aus der Sowjetunion in das Deutsche Reich: Über die Nachumsiedlung aus Estland im Jahre 1941. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung, 2016, **65**, 3, 407–427; **Liivik, O.** 1941. aasta järelümbervasujad Kolmanda *Reich*’i põgenikelaagris. – Õpetajate Leht, 8. aprill 2016, 24.

⁵ Vt nt **Angelus, O.** Tuhande valitseja maa: Mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941–1944. Kirjastus EMP, Stockholm, 1995, 16; **Hehn, J. v.** Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, 191; **Rand, L.** Resettlement of the German minority from Estonia in 1939–1941, 43.

põhimõtteliselt erineva nurga alt, kusjuures mõlema lähenemisega on esimesed katsetused ka juba tehtud. Ühelt poolt on võimalik analüüsida rahvust kui formaalset suhet üksikisiku ja riiklike või mitteriiklike institutsioonide vahel. Sellest aspektist on lähtunud Olev Liivik, kes on näidanud, kuidas järelümberasujate koosseisu kujunemisele avaldas mõju sõdadevahelise Eesti Vabariigi rahvuse määramise ametlik poliitika.⁶ Ent teisalt saab käsitleda järelümberasujate identiteedi eri aspekte, mida on silmas pidanud Ulrike Plath, uurides rändetemaatika peegeldumist järelümberasujatega läbiviidud intervjuudes.⁷

Ehkki mõlemast vaatenurgast lähtudes oleks järelümberasujate rahvuse problemaatikat võimalik lahata väga põhjalikult, on siiski kasulik eelnevalt sõnastada ja kaardistada need asjaolud, millest õigupoolest on segane olukord järelümberasujate rahvuse ümber tingitud. Järelümberasujate rahvusküsimuse taustsüsteem kujutab endast omavahel läbipõimunud teguritest moodustunud tervikut, mille paremaks mõistmiseks on vajalik arvesse võtta mõlemat eelnimetatud lähenemist. Niisiis on selle artikli eesmärk välja tuua olulisemad ja enam levinud asjaolud – nii formaalsed kui ka identiteediga seotud –, mis teevad konkreetsete järelümberasujate rahvuse tuvastamise keeruliseks. Artiklis on keskendutud eelkõige rahvust puudutavate allikatega seonduvate allikakriitiliste nüansside esiletoomisele, selgitades nende eripära ja tekkekontekste.

STATISTILISED ANDMED JÄRELÜMBERASUJATE RAHVUSE KOHTA

Selle kohta, kui palju on järelümberasujate seas mingist rahvusest inimesi, kogusid juba aktsiooni läbiviimise ajal andmeid nii Saksa kui ka Nõukogude ametkonnad. Järelümberasumise aluseks oli 10. jaanuaril 1941 Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud leping Eestisse ning Lätti jäänud sakslaste ümberasustamise kohta. Vastavalt sellele pidid pooled koostama mitmesuguseid isikuandmeid, muu hulgas ka rahvusmärke sisaldavad nimekirjad.⁸ Sellistest nimekirjadest on Eesti Rahvusarhiivis säilinud vaid üksikud fragmendid.⁹

Küll aga on nii Nõukogude kui ka Saksa poolelt olemas kokkuvõttev aruandlus, mis sisaldab ka üldist infot järelümberasujaskonna etnilise koosseisu kohta. Nõukogude poole lõpparuande järgi lahkus Eestist kokku 7813 inimest, kellest sakslasi oli 6441 ja eestlasi 1028. Kolmandatest rahvustest isikute osakaal oli

⁶ Liivik, O. Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud? Rahvuse määramise poliitikatest ja dokumentidest Eesti Vabariigis ümberasumise valguses. (Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat.) Tartu, 2017, 141–145.

⁷ Plath, U. Põgenikena saksa *Reich*'is ehk ränne eesti järelümberasujate identsusnarratiivis. – Vikerkaar, 2016, 4–5, 121–135.

⁸ Dok. 285. Deutsch-sowjetische Vereinbarung über die Umsiedlung aus der Lettischen und Estnischen SSR vom 10. Januar 1941. – Rmt: Diktierter Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941. Hrsg. von D. A. Loeber. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1974, 545, 549–550.

⁹ Saksamaale siirdunud kodanike nimekirjad. Rahvusarhiiv (RA), Tallinn, ERA.R-34.1.57–60.

juba oluliselt väiksem, teiste seas 253 venelast ja 28 rootslast. Üle kümne isikuga olid vastavalt Nõukogude poole aruandlusele esindatud veel lätlased, poolakad ja tšehhid.¹⁰ Arvatavasti olidki nende andmete aluseks eelmainitud üldnimekirjad, ent omaette küsimus on, mille põhjal isikute rahvus nimekirjadesse kirja läks. Arvatavasti pandi sakslastena kirja kõik isiklikult soovi avaldanud ja rahvust tõendava dokumendi esitanud isikud ning üldjuhul ka nende lapsed, ehkki leidis ka juhtumeid, kus laste rahvust ei määratletud sakslasest vanema rahvuse järgi. Seega läksid statistikas mittedakslastena kirja eelkõige muust rahvusest abikaasad ja mõnel juhul ka lapsed. See asjaolu viitab segaperede suhteliselt suurele osakaalule järelümberasujate seas, millest tuleb allpool ka lähemalt juttu.

Saksa ametkondade kokkuvõtted järelümberasujaskonna etnilise koosseisu kohta olid oluliselt keerulisemad. Nimelt jagati vastavalt 4. augustil 1941 välja antud korraldusele järelümberasujad nelja kategooriasse: esimeses olid „rahvussakslased“, kes jäid küll esimesest ümberasumisest maha, aga kes pidasid end siiski sakslasteks; teises olid „rahvussakslased“, kes olid seni olnud „poliitiliselt ükskõiksed“, aga muidu „korralikud“ inimesed; kolmandas kategoorias olid eestlased, lätlased ja muudest rahvustest isikud; neljandas olid rahvusest olenemata poliitiliselt kahtlased isikud või kriminaalid.¹¹ 1941. aasta novembrist pärineva lõpparuande järgi oli vastavalt neile kategooriatele grupeeritud 7064 Eestist pärit ümberasujat, kellest esimesse gruppi arvati 161, teise 4792, kolmandasse 2055 ja neljandasse 56 inimest. Kategooriatesse jagatute koguarvu moodustasid inimesed, kellele tehti Saksamaale saabumise järel taustakontroll, mis aga kõiki järelümberasujaid ei puudutanud. Seega ei sisalda see arv kõiki Eestist Saksamaale jõudnud, mis osaliselt selgitab ka erinevust Nõukogude poole aruandlusega võrreldes.¹² Loetletud arvudest aga ei selgu, mis rahvusest ja kui arvukalt oli kolmandasse ning neljandasse kategooriasse arvatud isikuid. Saksluse hindamisel eksisteerisid küll teatud kriteeriumid: hinnati näiteks seda, kas kontrollitavad olid end sakslastena määratlenud juba Eestis, milline oli perekonna suhtluskeel ja kas lapsed olid kasvatatud sakslastena.¹³

Ametlike aruannete kõrval on sõjajärgsel ajal esitatud erinevaid hinnangulisi arve järelümberasujate arvu ja etnilise koosseisu kohta. Kui ametlikel andmetel oli järelümberasujaid umbes 8000, siis sõja järel antud hinnangutes on nimetatud valdavalt umbes 7000 inimest. Etnilist koosseisu puudutavad hinnangud varieeruvad. Mõned baltisaksa autorid on leidnud, et järelümberasujate seas võis olla umbes 3500 eesti päritolu isikut.¹⁴ Oskar Angelus on oma mälestustes eestlaste osakaalu

¹⁰ Major Monahtini kokkuvõte Saksamaale ümberasunute kohta, 5. aprill 1941. RA, ERA. R-2.1.412, 100.

¹¹ Dok. 214. Anordnung des Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums vom 4. August 1941. – Rmt: Diktierte Option, 333.

¹² Vrd Liivik, O., Tark, T. Okupeeritud Eestist Saksa Reich'i, 67.

¹³ Vrd Abschlussbericht. Betrifft: Die Arbeit des Überprüfungscommandos für Baltenflüchtlinge. Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv, LVVA), Riia, P-1019.1.3, 129.

¹⁴ Vt nt Weiss, H. Järelümberasumine, 222; Hehn, J. v. Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, 190–191. Baltisaksa autorite andmed tuginevad peamiselt baltisakslaste kodukohakartoteegi (*Heimatortskartei für Deutschbalten*) andmete.

veelgi suuremaks hinnanud, pakkudes nende arvuks 4000.¹⁵ Sama nendib ka Luule Rand oma ülevaates järelümberasumise kohta ja selliseid arve on mõningate eranditega mujalgi esitatud.¹⁶ Võimalikud kolmandatest rahvustest järelümberasujad on sõjajärgsetes tekstides peaaegu täielikult tähelepanuta jäetud.

Võrdluseks võib välja tuua, et vastavalt erinevatele hinnangutele oli pärast 1939.–1940. aasta ümberasumist jäänud Eestisse 2000–3000 saksa rahvusest isikut. Need arvud on tagantjärele tuletatud Eesti rahvastiku etnilist koosseisu puudutavatest statistilistest andmetest, ent arvesse võttes, et mitte kõik Eestis elanud sakslased polnud kantud Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja¹⁷ ja ka viimasest, 1934. aastal toimunud rahvaloendusest oli omajagu aega möödas, on nende täpsus kaheldav.¹⁸ Ent ka Saksa saadik Eestis Hans Frohwein raporteeris augustis 1940 Berliini, et Eestis elavat veel ligikaudu 3000 „rahvussakslast“, kelle ümberasumine võiks kõne alla tulla.¹⁹

Et eri meetoditel ja tingimustes esitatud hinnangud ümberasumisest Eestisse mahajäänud isikute rahvuse osas on sarnased, võib eeldada, et suurusjärgus peegeldavad ülaltoodud arvud üsna hästi seda inimeste hulka, keda vabariigiaegses õigusraamistikus sakslaste hulka arvati. Nii pidi potentsiaalselt lahkumiseks õigust omanud isikute hulk olema alla poole neist, kes tegelikult 1941. aastal ümber asusid. Nende arvude problemaatilisus seisneb aga eelkõige asjaolus, et rahvuse määratlemist reguleeris sõjaeelsel ajal Konstantin Pätsi 1934. aasta sügisel välja antud dekreet, mille järgi oli kodanike rahvuse määratlemine kindlate kriteeriumide alusel siseministeeriumi pädevuses. Aga viimane menetles üldiselt vaid üksikuhtumeid ja jooksvat rahvusstatistikat ei koostanud. Järelümberasumise toimumise ajaks vabariigiaegne seadusandlus rahvuse määratlemisel enam ei kehtinud. Seega olid Frohweini prognoosile või sõjaeelsele rahvuse määratlemise praktikale tuginevate hinnangute lähteandmed oluliselt erinevad neist, mis said ümberasumiseks registreerimisel otsustavaks.²⁰

¹⁵ **Angelus, O.** Tuhande valitseja maa, 16.

¹⁶ **Rand, L.** Resettlement of the German minority from Estonia in 1939–1941, 43; mõningaid üldkäsitusi, kus järelümberasumist on puudutatud: Eesti ajalugu: kronoloogia. Koost S. Vahre. Olion, Tallinn, 2007, 251 (ka analoogses 2015. aastal välja antud teoses on need arvud muudetud: Eesti ajalugu: kronoloogia. Toim S. Rebane. Tänapäev, Tallinn, 2015, 315); Eesti Vabariik 90: Sündmused ja arengud. Toim J. Tamm. Eesti Entsüklopeediakirjastus, Tallinn, 2008, 149. Võrdluseks tasub mainida, et Seppo Zetterbergi hinnangul olnud järelümberasujate seas eestlasi „tuhatkond“ või 29%, vt **Zetterberg, S.** Eesti ajalugu. Tänapäev, Tallinn, 2011, 483.

¹⁷ Saksa Kulturomavalitsus rajati sügisel 1925 sama aasta algul vastu võetud vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seaduse alusel. Vastavalt 8. juunil 1925 vastu võetud määrusele olid vähemusrahvuste kulturomavalitsused kohustatud arvet pidama kulturomavalitsusse kuuluvate isikute üle, kes kanti rahvusnimekirja. See koosnes kahest registrist: registrisse A olid kantud täiskasvanud isikliku sooviavalduse alusel ja registrisse B alla 18-aastased lapsed vanema(te) soovil. Vt lähemalt **Laurits, K.** Vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadus ja Saksa Kulturomavalitsuse Eesti Vabariigis 1925–1940. (Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat.) Tartu, 2008, 32, 37.

¹⁸ **Rand, L.** Resettlement of the German minority from Estonia in 1939–1941, 36–37.

¹⁹ **Hehn, J. v.** Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, 178.

²⁰ Vrd Rahvuse kuuluvuste aluste määramise seadus. Riigi Teataja (RT) 1934, nr 93, art 745; **Liivik, O.** Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud, 141–142.

Ülal esitatud üldistavaid arve järelümbervasujaskonna etnilise koosseisu kohta oleks mitmesuguste allikate põhjal võimalik teoreetiliselt täpsustada eeldusel, et on teada järelümbervasujate isikud. Nende kindlakstegemisega on viimastel aastatel ka järjepidevalt tegeldud. Siiski on see toimunud peamiselt väheinformatiivsete ja mittetäielike varaküsimustega seotud või transpordinimekirjade põhjal.²¹ Suhteliselt vähe nimesid sisaldavad ka Saksamaa Liiduarhiivis leiduvad nimekirjad, mis samas on rahvusmääratluste osas informatiivsemad.²²

Isikunimedega ja mõnede lisaandmete põhjal on võimalik kindlaks teha rahvusmäärget sisaldavaid või kaude rahvusele viitavaid allikaid, millest olulisematena tasub siinkohal nimetada Saksa kodakondsuse taotlemise toimikuid, varasemaid Eesti kodakondsuse taotlemise toimikuid, kirikuraamatuid ning Saksa Kultuur-omavalitsuse rahvusnimekirja. Viimastel aastatel on lisandunud ka juba sissejuhatustes mainitud küsitluslehtede vastused ja intervjuud.

Siiski on selge, et esiteks oleks nende allikate põhjal statistilise andmestiku koostamine ajamahukas ja kaheldava teostatavuse ning otstarbekusega tegevus. Teiseks on probleemiks kujunenud ka allikates esinevad vastuolud. Sellised vastuolulised allikad on loodud eri taustsüsteemides ja eri eesmärkidel, aga lisaks pärinevad need üldjuhul ka eri aegadest. Need asjaolud juhivad tähelepanu nii klassikalistele allikakriitilistele nüanssidele kui ka tõigale, et konkreetse inimese rahvus, olenemata sellest, kas tegemist on formaalse rahvusmärkega ametlikes dokumentides või tunnetusliku enesemääratlusega, võib olla dünaamiline ja ajas muutuv nähtus. Samuti võivad vastuolud allikates viidata mitmikidentiteedi²³ võimalusele, mis statistika koostamist sugugi ei lihtsusta.

JÄRELÜMBERASUMISE KORRALDUSLIKUD MÕJUD

Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise ümberasumislepingu järgi oli õigus ümber asuda esmajoonel nn riigisakslastel (*Reichsdeutsche*) ehk Saksamaa kodanikel ning rahvussakslastel (*Volksdeutsche*), kelleks laiemas tähenduses olid teiste riikide kodanikud ja kodakondsuseta isikud, aga lepingu lisaprotokolli järgi

²¹ Saksamaale ümberasujate nimekirjad ja varade üleandmise aktid koos vastava kirjavahetusega. RA, ERA.R-2.1.412–414; Saksamaale ümberasujate nimekirjad. RA, ERA.R-2.1.413–414; Tallinnast Saksamaale ümberasunute nimekiri. RA, ERA.R-26.5.41; Eestist ümberasumise korras Saksamaale sõitnud isikute nimekirjad. RA, ERA.R-1884.1.7.

²² Nt Anlage zur Anordnung Nr. 32/I. Bundesarchiv (Saksamaa Liiduarhiiv, BArch), Berliin, R 186/32; Anlage 1 zur Anordnung Nr. 55/I, 1. november 1941. BArch, Berliin, R 186/32; Anlage 2 zur Anordnung Nr. 55/I, 1. november 1941. BArch, Berliin, R 186/32.

²³ Mitmikidentiteediks võib siinse teemapüstituse seisukohalt pidada olukorda, kui ühe inimese etniline identiteet on moodustunud kokkukuuluvustundest kahe või enama etnilise grupiga, kusjuures eri olukordades võivad domineerida identiteedi erinevad komponendid. Mitmikidentiteetide kohta vt lähemalt nt **Ehala, M.** Keele rollidest eesti rahvusidentiteedis. – Rmt: Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Eesti rändeajastul. Toim T. Tammaru, R. Eamets, K. Kallas. Eesti Koostöö Kogu, Tallinn, 2017, 173–174; **Ehala, M.** Identiteedimärgid: Ühtekuuluvuse anatoomia. Künnamees, Tallinn, 2018, 42–46.

oli ümberasumisõigus vaid Nõukogude Liidu kodanikel. Ümberasumine sai toimuda ainult isiku enda sooviavalduse alusel, kusjuures lisaks talle endale võisid ümber asuda ka pereliikmed, st abikaasa, lapsed, vanemad, lapselapsed ja kasulapsed, kui oli tõestatud nende ühte perekonda ning leibkonda kuulumine.²⁴

Kellele ümberasumiseks sooviavaldanute Eestist lahkumiseks luba antakse, pidid vastavalt lepingule otsustama Saksamaa ja Nõukogude Liidu esindajatest koosnenud segakomisjonid, mis tegutsesid Tallinnas, Tartus, Narvas ning Pärnus. Vahetult sooviavaldanute tegelesid igas nimetatud linnas kokku 14 liikmest (seitse mõlemalt poolelt) koosnenud kohalikud komisjonid.²⁵ Nende komisjonide liikmeteks saatis Saksamaa mitmeid alles 1939. aastal ümberasunud baltisakslasi, samal ajal kui Nõukogude Liitu esindasid kohalikke olusid mittetundvad julgeolekutöötajad. Ilmar Raamot on oma mälestustes kirjeldanud kuulujuttu, et Tartus olevat Nõukogude pool nõudnud enda poolt komisjonidesse ka üht eestlasest ametnikku, ent selle nõude lükanud sakslased tagasi.²⁶ Lõpptulemusena esindasid Saksa poolt võrdlemisi hästi kohalikke olusid ja keelt tundvad, ent Nõukogude poolt umbkeelsed ning sinse ala oludes mitteorienteeruvad inimesed, kes oma tegevuses tuginesid tõlkide abile. Komisjonide selline koosseis määras edaspidi paljuski, kes said ümber asuda.

Nimelt ei olnud ümberasumislepingus isegi implitsiitselt sätestatud, mille alusel keegi rahvussakslaste hulka arvatakse. Nii jäigi selle otsuse tegemine kohalike komisjonide pädevusse. Vaid keerulisemad juhtumid pidid lahendama Tallinnas asunud piirkonnavolinikud või Riias resideerinud peavolinikud ja üksikute eriti keeruliste juhtumite lahendus otsustati Moskvast.²⁷ Selline asjade korraldus jättis kohalikele komisjonidele otsuste tegemisel võrdlemisi suure vabaduse.

Siiski oli selge, et ümberasumisloa saamiseks oli vaja mingil moel oma sakslust tõestada. Siinkohal osutus väga oluliseks see, kuidas sooviavaldajad või nende vanemad olid oma rahvust ametlikes dokumentides varem määratlenud. Praktika näitas, et loa saamiseks sobivate dokumentide hulk osutus lõpuks väga laiaks, hõlmates muu hulgas sünni-, ristimis- ja leeritunnistusi, saksa kogudustesse või pihtkondadesse ning Saksa Kultuuro-mavalitsusse kuulumise tõendeid.²⁸ Põhimõtteliselt sobisid ümberasumiseks ka rahvusmärkega isikutunnistused, ent tõenäoliselt tõestati nende abil oma rahvuskuuluvust siiski harva, kuivõrd alates 1930. aastast Eestis väljaantud isikutunnistustesse rahvust enam ei märgitud.²⁹ Samuti võinuks varasem isikutunnistus ümberasumiseks registreerumisel ka probleeme tekitada, juhul kui selles oli märgitud rahvuseks midagi muud kui „sakslane“.

Kuidas sooviavaldanute esitatud dokumente tõlgendati, sõltus niisiis paljuski komisjonide liikmetest. Saksamaad komisjonides esindanud inimesed teadaolevalt

²⁴ Dok. 285. – Rmt: Diktierete Option, 546, 555.

²⁵ Samas, 549.

²⁶ Raamot, I. Mälestused, II. Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1991, 208.

²⁷ Vrd Rand, L. Resettlement of the German minority from Estonia in 1939–1941, 39.

²⁸ Vrd Liivik, O. Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud, 142.

²⁹ Määrus isikutunnistuste ja passide kohta. RT 1930, nr 55, art 372.

ei takistanud inimeste ümberasumiseks registreerimist. Ehkki valdavalt baltisaksa taustaga ja mitmeid ümber asuda soovijaid isiklikult tundvad komisjoniliikmed võisid nende Nõukogude Liidust väljaaitamisel tegutseda omal algatusel, ei oleks nad seda nii ulatuslikult teha saanud, juhul kui Berliinist oleks tulnud korraldus ümberasujate päritolu hoolikalt kontrollida ning mittesakslastele loa andmisest keelduda. Võimalik, et järelümberasumises nähti lisanduva tööjõu potentsiaali, mistõttu üldjuhul ei tehtud mittesakslaste ümberasumisele takistusi. Sellele, et Saksa võimuladvikul ei olnud mittesakslaste ümberasumisele põhimõttelist vastuseisu, viitab ka asjaolu, et 1941. aasta jaanuari lõpuks oli Saksamaal koostatud ümberasumiseks rohelise tule saanud eestlaste ja lätlaste nimekiri.³⁰

Vastupidiselt Saksa ametnikele oli Nõukogude Liidu poolsetel komisjoniliikmetel korraldus mitte liiga palju inimesi riigist välja lasta. See tähendas eelkõige, et sooviavaldanute dokumente püüti eriti hoolikalt kontrollida ja inimeste ümberasumist eri meetoditega takistada, eriti pärast seda, kui sai selgeks, et ümber asuda soovijaid on algsete prognoosidega võrreldes oluliselt rohkem.³¹ Vastavalt Saksa poole aruandlusele tegid Nõukogude poolt esindanud komisjoniliikmed rahvuse määratlemisel omavolilisi kitsendusi ja ei tunnistanud esitatud dokumente kõlblikeks ega võimaldanud ka ligipääsu arhiivides olnud kirikuraamatutele.³²

Samas olid Nõukogude võimud kohustatud ümberasumise võimaldamiseks vabastama saksa päritolu arreteeritud ja Punaarmeesse värvatud. Sellega ei kiirustanud Nõukogude ametkonnad just ülemäära ja vähemasti Saksa poole aruandluse järgi saavutatud nende teenistusest vabastamine vaid tänu mitmete protestidele.³³ Kuidas väeteenistuses olnute rahvus kindlaks määrati, jääb aga segaseks, kui võrd neil endil oli enne vabanemist võrdlemisi keeruline rahvust tõendavaid dokumente hankida. Seega oli vabanemine tõenäolisem nende puhul, kelle perekonnaliikmed olid samuti ümber asumas. Sama pidi kehtima ka arreteeritute puhul.

Ühtlasi on huvitav täheldada, kuidas toimusid aja jooksul muutused vahialuste rahvuses. Arreteeritud ja hiljem ümberasumiseks vabastatud 36 isikust olid arreteerimise ajal sakslastena määratletud 15 inimest, ent vabastamisel 24.³⁴ Vahistatute vabastamist püüdis julgeolek arvatavasti samuti kõigi võimalike meetoditega vältida. Näiteks on teada üks juhtum, mille puhul olevat vahistatule survet avaldatud, et ta end eestlaseks tunnistaks, mida viimane siiski ei teinud, pääsedes vabadusse.³⁵ Miks ja kuidas sellised vangerdused toimusid, on pelgalt ümber-

³⁰ Vrd **Hehn, J. v.** Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, 182–184, 191; **Weiss, H.** Järelümberasumine, 221–222; **Liivik, O., Tark, T.** Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*'i, 63.

³¹ **Hehn, J. v.** Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, 184; **Weiss, H.** Järelümberasumine, 221–222.

³² Dok. 207. Bericht der deutschen Umsiedlungskommission aus Riga vom 22. Februar 1941. – Rmt: Diktierte Option, 316.

³³ Samas, 317.

³⁴ Olev Liiviku ettekanne „Pure ethnic Germans or national indifferent or multiethnic Estonians? How the national identity of the „Baltic-German“ Nachumsiedler's reflects from the NKVD investigation files in 1941?“ konverentsil „The Baltic states at 99: Past, Present and Future“, Riia, 21. juuni 2017.

³⁵ Endel Priikki mälestused Michael Drotest. Käsikirja koopia saadud Kalle Lõunalt.

asumislepingut silmas pidades suhteliselt arusaamatu. Nimelt oleks ümberasumine pidanud rahvusest olenemata võimalik olema ka ümberasuva sakslase pere-liikmele, samuti ei näinud leping selles punktis ette kitsendusi vahi all viibijate suhtes. Ent Nõukogude asjaajamiskultuuri ja kõigi muude järelümberasumise käigus seatud takistuste valguses polegi see ülemäära imekspandav.

Nõukogude ametnike vastuseisu tõttu või muudel põhjustel leidis ka neid sooviavaldanuid, kes ei suutnudki mingil moel oma saksa päritolu tõestada ja seega ei saanud ümberasumisluba.³⁶ Siiski oli Nõukogude poole võimekus lepingu järgi ümberasumiseks õigust mitte omavate isikute filtreerimiseks võrdlemisi väike. Nagu öeldud, oli ümberasumist võimaldavate dokumentide hulk lai ja hõlmas ka võrdlemisi kahtlase väärtusega pabereid. Samuti oli võimalik saada luba võtta „pereliikmena“ kaasa isikuid, kellel poleks lepingus rangelt järke ajades ümberasumiseks õigust olnud. Sel moel asus ümber tõenäoliselt mitmeid fiktiivseid adoptiivlapsi ja abikaasasid, kelle täpne arv jääb küll teadmata.³⁷

Samuti olid Nõukogude ametnikud sageli võimetud ära tundma dokumente, mis olid kas võltsitud või komisjonile esitamiseks sobivamaks „kohendatud“. Sellistele juhtumitele on vihjatud järelümberasujatega läbiviidud intervjuudes, aga neid on oma mälestustes kirjeldanud ka näiteks Hjalmar Mäe ja Ilmar Raamot.³⁸ Viimane on seejuures kirjutanud Tartus tegutsenud võltsimisvabrikust, kus olevat näha olnud hulgaliselt poolvalmis dokumente, mis näib viitavat võltsimise ulatuslikule rollile ümberasumisel. Siiski ei tasu võltsimise tähtsust ümberasumisloa saamisel üle hinnata. Võltsitud dokumentidega ümberasunute arv ei ole teada, ent see ei saanud olla kuigi suur, pidades silmas esiteks seda, et dokumentide hankimiseks oli vaja tutvusi ja ressursse ning asuda logistiliselt sobivas asukohas (dokumente tuli üldjuhul ise tellimas ja ära toomas käia, igasugune vahendatus võinuks liiga riskantseks osutada). Teiseks, nagu allpool on lähemalt näidatud, ei osutunud võltsimine suurel osal juhtudest vajalikukski, sest märkimisväärsel hulgal inimestel olid erinevatel asjaoludel ümberasumisloa saamiseks vajalikud dokumendid niigi olemas ja seda olenemata sellest, millisesse rahvusse kuuluvaks nad end ise pidasid.

Niisiis oli järelümberasumise lepingust ja korralduslikust eripärast tulenevalt õigus ja võimalus ümber asuda inimestel, kel olid saksa päritolu tõestavad dokumendid, saksa päritolu pereliikmed või tutvused ning võimalused dokumente võltsida. Järelümberasujate etnilise koosseisu kujunemisel määras inimeste tunnetuslik rahvuslik enesemääratlus seega väga vähe ja oluliselt tähtsam oli formaalne rahvuslik kuuluvus. Kõik see tegi võimalikuks kireva ja ebamäärase etnilise taustaga lahkunute grupi moodustumise.

³⁶ Dok. 207. – Rmt: Diktierte Option, 319.

³⁷ Vrd **Rand, L.** Resettlement of the German minority from Estonia in 1939–1941, 43; intervjuu 1926. aastal sündinud mehega, 1. november 2014.

³⁸ Nt **Mäe, H.** Kuidas kõik teostus: Minu mälestusi. Kirjastus Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1993, 158; **Raamot, I.** Mälestused, II, 189; intervjuu 1937. aastal sündinud mehega, 2. veebruar 2018.

ÜHISKONDLIKUD OLUD SÕDADEVAHELISES EESTIS

Kui eelnevalt sai välja toodud, kuidas mõjutasid järelümbervasumise korraldus ja poliitiline taust seda, kellel tekkis võimalus ümber asuda ning mis seega määras paljuski lahkunud seltskonna koosseisu, siis järgnevalt on oluline tähelepanu pöörata nende inimeste varasemale taustale, millest sõltus, milliseid rahvust tõendavaid dokumente oli ümber asuda soovijatel võimalik omada. Oluline on silmas pidada, et kahe maailmasõja vahelises Eestis olid rahvussuhted kohati keerulised ja läbipõimunud, mis järelümbervasujate lugudes ilmekalt peegeldub. Järgnevalt ongi seda probleemideringi lähemalt vaadeldud, keskendudes silmatorkavamate teguritena segaperede küsimusele, varasemale rändetaustale ja assimileerumistendentsidele pikema ajaperioodi vältel.

Segaperede rohkust järelümbervasujate seas võib korralduslikke iseärasusi arvestades loomulikuks pidada. Nagu öeldud, võis sakslasest või saksa päritolu soovivaldaja ka pereliikmed kaasa võtta. Teadaolevalt asus ümber ka mitmeid selliseid peresid, kus kaalukeeleks osutuski vaid ühe pereliikme suhteliselt ebamäärane saksa päritolu, kusjuures pereliikmed identifitseerisid end üldiselt eestlaste või mingist muust rahvusest isikutena.³⁹ Siiski on vähemalt intervjuueeritud järelümbervasujatest märkimisväärselt paljud pärinenud sellistest segaperedest, kus abikaasad on selgelt eri rahvusest. Tegemist ei olnud ainult eesti-saksa segaperedega, kombinatsioone võis olla mitmesuguseid (saksa-vene, saksa-rootsi jne). Ka leidub intervjuueeritud isikute seas neid, kellel oli mitte ainult kahest, vaid mitmest eri rahvusest esivanemaid. Segaperedest pärinevate järelümbervasujate lugude lähemal vaatlusel selgub, et nende päritoluperede näol oli sageli tegemist inimestega, kes sulandusid sõdadevahelisel ajal edukalt eestlaste sekka, ent võisid samal ajal olla säilitanud tihedad sidemed ka vastava vähemusrahvusega.⁴⁰ Nii on üks intervjuueeritud järelümbervasuja kirjeldanud, kuidas tema mitmerahvuselise taustaga vanemad enamasti väga ei mõelnudki selle peale, millisest rahvusest nad on. Samas oli tema isa ohvitserina teenistuses Eesti kaitseväes.⁴¹

Nii asetused segapered kahe või enama rahvuse piirialadele ja see võis olla ka üheks põhjuseks, miks 1939. aastal ei plaanitud ära minna või seisti keerulise valiku ees.⁴² Näiteks võis Eestisse jäämine olla ühe abikaasa soov ja mõningatel juhtudel võis esimene ümbervasumine pered ka (ajutiselt) lahku viia.⁴³ Ilmekalt tulevad need keerulised valikud esile ühe intervjuueeritu kirjeldusest:

...minu ema oli ikka tugev sakslane, rääkis ainult saksa keelt ja halvasti eesti keelt, tema tahtis oma sugulastega Saksamaale minna, minu isa ei tahtnud. ...tema ütles, ei sinna mina ei taha minna, selle riigiga mul ei ole midagi kontakti. ...1939. aastal kõik Eestis oli veel korras, Eesti

³⁹ Nt intervjuu 1931. aastal sündinud mehega, 14. september 2015; intervjuu 1928. aastal sündinud mehega, 7. juuli 2015; intervjuu 1927. aastal sündinud mehega, 20. september 2015.

⁴⁰ Vrd **Liivik, O., Tark, T.** Aus der Sowjetunion in das Deutsche Reich, 415.

⁴¹ Intervjuu 1935. aastal sündinud naisega, 13. oktoober 2015.

⁴² Vrd **Plath, U.** Pögenikena Saksa *Reich*'is, 126; **Hehn, J. v.** Die Umsiedlung der baltischen Deutschen, 122.

⁴³ Vrd nt intervjuu 1928. aastal sündinud naisega, 21. detsember 2013.

oli vabariik, kõik kartsid, et midagi võib juhtuda, aga teisalt ei ole ju midagi juhtunud, alles 40. aasta suvel tulid siis venelased. ...minu isa ütles, minul on nüüd kaks optionsiooni, kas minna Siberisse või Saksamaale ja Saksamaad tema siis eelistas, nii meie saime siis Saksamaale.⁴⁴

Lisaks on järelümberasujate seas märgata ka trendi, mille juured on oluliselt kaugemas ajas. Nimelt mõjutas sõdadevahelist Eesti ühiskonda endiselt sajanditepikkune saksastumistendents, mis oli kaua olnud vältimatu ja iseenesestmõistetav sotsiaalse mobiilsusega kaasnenud nähtus. Inertsist püsis see suundumus veel ka ärkamisajal ja hiljemgi.⁴⁵ Nii ei ole ka väga imekspandav, et saksastusid ka tuntud rahvusliku liikumise suurkujude suguvõsade eri harudesse kuulunud liikmed või ka otsesed järeltulijad. Sellise taustaga suguvõsade esindajaid leidub järelümberasujate seas mitmeid, tuntumatest nimedest on esindatud näiteks Beermannid, Faehlmannid ja Treffnerid.

Siinkohal on eriti oluline, et saksastunud esivanemaid omanud isikutel olid tõenäoliselt olemas dokumendid, mis nende kvaasisaksa päritolu tõestasid. Kuna saksastunud isikute üks olulisi määravaid tunnuseid oli see, et nad olid ristitud ja/või leeritatud saksa kogudustes, siis omandasid sellistel juhtudel erilise tähtsuse just sissekanded kirikuraamatutes, ehkki mitmel juhul oli olemas lisaks ka sissekanne kultuuroomavalitsuse rahvusnimekirjas. Samas tuleb silmas pidada, et põlvkondade kaupa võis esineda identiteedinihkeid nii ühes kui teises suunas. See tähendas näiteks, et 19. sajandil saksastunud suguvõsa hilisemad põlvkonnad võisid ärkamisaja mõjul või ka hiljem, Eesti iseseisvumise järel ja sellega kaasnenud ühiskondlike muutuste taustal hakata end uuesti eestlastena määratlema. Teisisõnu, neil olid sel juhul olemas dokumendid, mis kinnitasid kuulumist ühte rahvusse, samal ajal kui nad ise pidasid end igapäevaelus kellekski teiseks.

Lisaks mitmerahvuselise päritoluga inimestele oli järelümberasujate seas märkimisväärselt palju neid, kes olid Eestisse varem sisse rännanud. Üldiselt oli tegemist Esimese maailmasõja, Venemaa revolutsioonide ja kodusõja tagajärjel siia sattunutega või Tartu rahulepingu alusel opteerunutega. Nende taust ja ka rahvuse küsimus jääb aga ametlikes dokumentides, eelkõige Eesti kodakondsuse taotlemise isikutoimikutes, sageli segaseks või määramatuks. Venemaal tegutsenud kontrollopteerimise komisjonide tegevuse käigus koostatud isikutoimikutes sisalduvad taotlusankeedid on eritüübilised, millest mõned sisaldavad rahvusmärke, teised aga mitte. Seejuures ei ole ilmne, mille alusel on vastav mäрге tehtud ehk teisisõnu, kas tegemist on taotleja enda ütluse alusel kirjapanduga või ametnike poolt teadmata põhjusel langetatud otsusega. Toimikus sisalduvad või toimikust väljajäänud lisadokumendid võivad, ent ei pruugi rahvusmääratluse küsimuses lisainfot anda. Viimaste puhul võib problemaatiliseks kujuneda ka nende tuvastamine, kuivõrd konkreetseid isikuid puudutav kirjavahetus või teised dokumendid

⁴⁴ Intervjuu 1927. aastal sündinud mehega, 19. november 2016; sarnane on ka näiteks intervjuu 1928. aastal sündinud naisega, 21. detsember 2013.

⁴⁵ Etnilise identiteedi kujunemise mehhanismidest seoses ühiskondlike oludega vt lähemalt nt **Jansen, E.** Sotsiaalne mobiilsus ja rahvuslik identiteet. – Acta Historica Tallinnensia, 2003, 7, 15–30.

võivad paikneda eri fondides või olla lausa kadunud.⁴⁶ Hilisemad kodakondsuse taotlemise toimikud, mille menetlemisega tegeles siseministeerium, sisaldavad tüüpilisena taotleja vabavormilist palvekirja, milles sageli puudutatakse ka rahvuse küsimust. Taotluse vormi tõttu on neis toimikutes sisalduvatel rahvusmääratlustel üldjuhul enam konteksti kui optanditoimikute puhul.

Ühemõttelist seost etnilise identiteedi ja toimikusse kirja pandud rahvusmääratluse vahel ei pruugi aga olla. Kuivõrd rahvusele pandi Eesti kodakondsuse andmisel suurt rõhku, siis oli neil, kellel selleks vähegi alust oli, kasulik rõhuda oma eesti päritolule ja identiteedile ning seda ka siis, kui see nende sisemiste hoiakutega ei kattunud. Järelümberasumise ajaks oli olukord pöördunud, siis oli vajalik rõhuda oma saksa päritolule. Olukord oli iseenesest mingis mõttes sarnane: samad inimesed pidid mõlemal juhul veenma ametkondi, et nad on keegi, kelleks nad ei pruukinud end sisimas pidada. Erinev on siiski see, et järelümberasumise ajal oli inimeste endi kontroll olukorra üle mõnevõrra suurem kui opteerumisel, kui otsuse nende rahvuse üle langetasid ametnikud enamasti neist endist sõltumata.⁴⁷ See selgitab ka rahvusküsimuse harva ja juhuslikku peegeldumist optanditoimikutes: kui otsustamisel on määravad ametnikele kõrgemalt poolt etteantud kriteeriumid, ei ole oluline, millise väidavad opteeruda soovijad olevat oma tunnetusliku enesemääratluse.

Omaette küsimus on, miks oli järelümberasujate seas nii märkimisväärset hulgal varasema rändetaustaga inimesi. Hinnanguliselt võis nende osakaal olla samas suurusjärgus sisserännanute osakaaluga kogu Eesti rahvastikus.⁴⁸ Ühelt poolt võiks seda loomulikuks pidada, kui eeldada, et järelümberasujad kujutasidki endast läbilõiget kogu ühiskonnast, ent teisalt tasub meelde tuletada, et järelümberasumise aluseks olnud leping piiras olulisel määral ümberasumisõigusega inimeste ringi. Rändetaustaga inimeste rohkus on siiski võrdlemisi loogiline ja paari silmatorkava nüansi najal üsna hästi selgitatav nähtus.

Esimene oluline tegur oli asjaolu, et rändetaustaga inimeste seas oli väga levinud mitmerahvuseline päritolu ja seega suurem tõenäosus omada vähemalt üht saksa päritolu vanemat. Venemaalt nii optantide kui ka põgenikena Eestisse saabunute seas oli rohkelt segase taustaga isikuid, kelle hulgas võis olla nii venestunud sakslasi kui ka saksastunud eestlasi, aga ka inimesi, keda võiks pidada ühtaegu nii saksastunud kui ka venestunud eestlasteks. Intervjueeritud järelümb-

⁴⁶ Vrd **Rohtmets-Aasa, H.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Doktoritöö. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2014, 20, 22.

⁴⁷ Vrd **Rohtmets, H.** The significance of ethnicity in the Estonian return migration policy of the early 1920s. – Nationalities Papers, 2012, 40, 6, 900.

⁴⁸ See ligikaudne hinnang põhineb järelümberasujate nimekirjade võrdlemisel Rahvusarhiivi otsingusüsteemist saadud tulemustega. Sealjuures on arvesse võetud võimalus, et suure osa vastete puhul on tõenäoliselt tegemist nimekaimudega. Täpsemalt on optantide kohta võimalik nentida, et neid pidi järelümberasujate seas olema ligikaudu 3,8%, optantide osakaaluks kogu rahvastikust on hinnatud 4%. Vrd **Pilve, E., Saueauk, M.** Eesti kodanike opteerimisest pärast Tartu rahulepingu sõlmimist. – Akadeemia, 2009, 10–11, 2154–2155.

asujate lugedes peegeldub see suundumus näiteks tõdemusena, et nende peres räägiti võrdselt kõiki „kolme kohalikku keelt“. Nii kirjeldab ühe tagasipöördunu perest pärinev järelümberasuja oma lapsepõlve järgnevalt:

Kasvasin üles, et esimene emakeel oli vene, minu ema, ma oletan, et ta ei rääkind eesti keelt alul, siis meie teenija oli Anna, oli eestlanna, tema käest ma õppisin eesti keelt kodus väikse lapsena, [isa] rääkis mõlemat, oma emaga saksa keelt, minuga tihti rohkem eesti keelt, oot oot oot, tähendab /.../ ema vene, Anna eesti, vanaema, isa ema rääkis minuga saksa keelt.⁴⁹

Segase taustaga inimeste valikutest sõltus, kas ja milliseid dokumente oli neil võimalik ümberasumiseks omada. Näiteks oli sisserännanute hulgas mitmeid, kes olid kantud Saksa Kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja (tasub märkida, et see oli võimalik ainult Eesti kodanikel ega puudutanud seega Nanseni passiga Eestis viibinud põgenikke).⁵⁰ Kehva või olematu eesti keele oskusega luterlased astusid tõenäolisemalt ka Eestis saksa koguduste liikmeks, ehkki sama valiku võisid mõis- tagi teha ka need, kes eesti keelt valdasid. Nii kuulus näiteks optandina Eestisse saabunud Konstantin Komets, kelle puhul ongi esile tõstetud tema kehva eesti keele oskust, Haapsalu luteri koguduse saksa pihtkonda. Seejuures ei ole ülearune mainida, et tema kohta leidub ka selliseid dokumente, mille järgi olevat ta eesti rahvusest olnud.⁵¹ Võib nentida, et Eestisse sisserännanutel oli mitmeid valiku- võimalusi, mis tekitasid hiljem ümberasumiseks vajalikke dokumente.

Teine tõenäoline põhjus, miks varasema rändetaustaga isikuid oli järelümber- asujate seas rohkelt, oli asjaolu, et neil võis olla kohalikest mõnevõrra rohkem põhjust Nõukogude repressioone karta. Paljudel juhtudel oli tegemist inimestega, kes olid Eestissegi sattunud just enamlaste eest põgenedes ja nägid sellevõrra ka suuremat vajadust annekteeritud Eestist pääseda. Kui ulatuslik see nähtus järel- ümberasujate seas oli, on keeruline hinnata, ent mitmed näited lasevad siiski seda üheks rändetaustaga inimeste rohkuse põhjuseks pidada. Näiteks võis varasem enamlastega kokkupuutumine olla üheks liikumapanevaks jõuks ka van der Bellenite perekonnale.⁵² Sellele, et Eestist sooviti lahkuda varasema enamlastega kokkupuutumise tõttu, on vihjanud ka mõned intervjuueeritud, kelle päritolupered olid Eestisse Venemaalt tulnud.⁵³ Ilmselt oli järelümberasujate seas mingil määral ka endisi valgekaartlasi, kellel oli samuti eriti oluline okupeeritud Eestist pääseda,

⁴⁹ Intervjuu 1925. aastal sündinud naisega, 12. november 2013; sarnased kirjeldused nt: intervjuu 1918. aastal sündinud naisega, 19. august 2013; intervjuu 1935. aastal sündinud naisega, 13. oktoober 2015.

⁵⁰ Vrd intervjuu 1918. aastal sündinud naisega, 19. august 2013; intervjuu 1938. aastal sündinud naisega, 28. juuni 2015.

⁵¹ Vrd Personaalraamat, VII. A–W (saksa pihtkond). RA, EAA.1239.1.198, l 150; vt ka **Loit, A.** Tallinlase unistus Nobeli rahupreemiast. – Acta Historica Tallinnensia, 2011, **16**, 142–144; **Tark, T.** Läänemaalastest järelümberasujad: 1941. aastal Saksamaale väljarännanute taustast ja rahvusest. (Läänemaa Muuseumi toimetised, XXII.) Haapsalu, 2019, 267.

⁵² Vt lähemalt **Liivik, O.** Holland–Venemaa–Eesti–Saksamaa–Austria: Austria presidendi Alexander van der Belleni perekonna teekond Euroopas. – Õpetajate Leht, 10. veebruar 2017, 24.

⁵³ Nt intervjuu 1931. aastal sündinud mehega, 16. juuli 2015; intervjuu 1925. aastal sündinud naisega, 12. november 2013.

ent kellel oma etnilise tausta tõttu ei saanud samas olla väga palju võimalusi ümber asuda. Üht juhtumit, kuidas üks valgekaartlase perekond fiktiivabielu kaudu Eestist pääses, on kirjeldanud Ines Undritz:

Ja tänu ema päritolule sai Eestist välja ka kolmeliikmeline valgekaartlase perekond, ema koos kahe pojaga. Selleks sõlmiti fiktiivne abielu minu õe Karini ja teise pere vanema poja vahel.⁵⁴

Eelkirjeldatud isikud (nii segapered kui ka rändetaustaga inimesed) võisid, aga ei pruukinud omada Eesti vähemusrahvustega institutsionaalseid sidemeid, mis tähendanuks näiteks kuulumist kultuuroromavalitsuse rahvusnimekirja või fikseeritud kokkupuuteid mõne muu organisatsiooniga. Ka see, kui sellised dokumenteeritud kontaktid või mistahes muud rahvust fikseerivad dokumendid on kusagil olemas ja kasutatavad, ei pruugi olla piisav nende rahvuse tagantjärele määratlemiseks. Selle peamiseks põhjuseks oli asjaolu, et rahvuse määratlemine formaalsusena võis seotud olla mitte niivõrd tunnetusliku enesemääratlusega, vaid pigem pragmaatiliste valikutega, mille levikut soodustas sõdadevahelise Eesti seadusandlus.

Nii segaperede kui ka Eestisse sisse rännanud isikute elus tuli küsimus oma rahvuse ametlikust määratlemisest sõdadevahelisel perioodil korduvalt päevakorda, samuti olid nad ühest küljest ühiskondlikest hoiakutest rahvuse küsimuses rohkem mõjutatud kui üherahvuselist päritolu või järjepidevalt Eestis elanud inimesed. Teisest küljest näib mõnede järelümberasujate lugude põhjal, et formaalse enesemääratluse problemaatika puudutas huvitaval kombel ka mitmeid pealtnäha selgelt eesti päritolu isikuid. Olukordi, milles oli vajalik enese rahvust määratleda, oli erinevaid. Kodakondsuse taotlemisel, nagu eespool mainitud, oli näiteks kasulik rõhuda oma eesti päritolule ja seega ka iseennast eestlasena identifitseerida. Kui aga hiljem kerkis esile küsimus lapsele kooli valimisest, siis võis eriti segaperede puhul olla kasulik märkida laps mõnda vähemusrahvusse kuuluvaks, mis andis koolivalikul vabamad käed. Nimelt oli koolivalik seaduse järgi rahvuspõhine, mis tähendas ühtlasi, et eesti lapsed poleks tohtinud käia vähemusrahvuste koolides.⁵⁵ Samas olid pea terve sõdadevahelise aja saksakeelsed koolid lapsevanemate seas kohati populaarsemad kui eestikeelsed, oli selle põhjuseks siis neist saadav arvatavalt parem haridus või miks mitte näiteks asjaolu, et vanem oli omal ajal ise samas koolis õppinud. Põhjuseks võis olla ka lootus, et saksakeelsetes koolides oli võimalik rohkem keeli õppida, mis ilmneb ühe intervjuueritu jutust:

Minu ema oli väga õnnetu ja sellepärast ta tahtis, et ma läheksin kooli, kus ma õpiksin keeli. ...tema oskas ainult vene keelt ja prantsuse keelt, sellepärast Venemaal, need tsaarikoolid, võõrkeel oli prantsuse keel ja tema tuli sinna Elvasse ja ta oli väga õnnetu.⁵⁶

⁵⁴ **Lääne, T.** Ines ja Dieter sõitsid autoga Lõuna-Aafrikasse. – Rmt: **Lääne, T., Hallik, E.** Viimase laevaga vabadusse. Paduvere Talumuuseumi Selts, Tallinn, 2015, 136.

⁵⁵ Vrd nt Avalikkude algkoolide seadus. RT 1920, nr 75/76, 593–599; Avalikkude keskkoolide seadus. RT 1922, nr 155/156, 748–757; Avalikkude algkoolide seadus. RT 1931, nr 46, art 348; Keskkoolide seadus. RT 1934, nr 47, art 409.

⁵⁶ Intervjuu 1918. aastal sündinud naisega, 13. november 2013.

Koolivaliku küsimus oli seoses rahvusega küll üks silmatorkavamaid, ent mõistagi võis teatud rahvusmääratluse valikuks teisi põhjusi olla, nii pragmaatilisi kui ka isiklikke. Mõju võis olla nii perekondlikel ja hõimlassidemedel kui ka karjäärivalikul. Et rahvuskuluvusel oli ühiskonnas väga oluline roll, viitavad 1920. aastatest pärinevad sajad, üldjuhul õnnestunud katsed isikutunnistusel rahvusemärget muuta.⁵⁷ See puudutas ka hilisemaid järelümberasujaid, kelle seas oli samuti mitmeid rahvuse vahetajaid, ehkki otseselt järelümberasumise seisukohalt sellel nähtusel tõenäoliselt väga suurt tähtsust polnud: ümberasumiseks kasutati pigem mingeid muid dokumente kui 1920. aastatest pärinevat isikutunnistust. Küll aga võib nende kahe nähtuse vahel näha seda seost, et nii rahvuse muutmisel kui ka hiljem järelümberasumisel oli sageli otsustav tähendus varasematel kiriku- raamatute sissekannetel, seega enese või (esi)vanemate kuulumisel saksa kogudustesse või pihtkondadesse. Nii õnnestus näiteks hilisemal järelümberasujal Hjerta Blaubergil 1925. aastal ilma igasuguste probleemideta kogudusetõendi abil isikutunnistusel rahvusemärget muuta.⁵⁸ Samas pole täpselt teada, kas ümberasumisel kasutas ta samuti kogudusetõendit või näiteks Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirja, kuhu oma nime kandmiseks tal õigupoolest oligi aastaid varem olnud vaja isikutunnistusel oma rahvust muuta.⁵⁹

Kokkuvõtvalt võib nentida, et dokumendid, mis võimaldasid paljudel inimestel järelümberasumise käigus Eestist lahkuda, võisid olla ühelt poolt täiesti ehtsad ja ümberasumiseks sobivad, ent teiselt poolt öelda väga vähe või anda lausa eksitavat infot nende inimeste rahvuse kohta. Sama kehtib ka mitmete teiste rahvusemääratlust sisaldavate dokumentide kohta, mis tänapäeval mäluasutustes uurijate käsutuses on.

ÜMBERASUMISELE JÄRGNENUD AEG

Kuigi järelümberasujaid ja nende rahvust puudutavaid allikaid võib sõjaeelsest ajast tuvastada mitmeid, annavad need aimu vaid sellest, kuidas inimesed pidasid vajalikuks end teatud olukorras etniliselt määratleda. Nende etnilise identiteedi kohta samadest allikatest aga otseseid vastuseid ei saa. Selles küsimuses on informatiivsemad ümberasumisele järgnenud ajaperioodist pärinevad allikad, eelkõige mälestused: ühelt poolt kirjalikud, millest osa on ka trükitud, ja teisalt intervjuud ning küsitluslehed. Nende põhjal on esmajoones võimalik selgi-

⁵⁷ Liivik, O. Millisest rahvusest olid 1941. aastal Eestist Saksamaale ümberasunud, 142–143.

⁵⁸ Siseministeeriumi administratiivasjade peavalitsuse akt Hjerta Blauberg'i isikutunnistusel rahvuse nimetuse parandamise asjus. RA, ERA.1.6.80, 1 38–41.

⁵⁹ Vrd Hjerta Blaubergi kartoteegikaart Saksa Kulturomavalitsuse rahvusnimekirjas. RA, ERA.85.1.542. Vastavalt rahvusnimekirjade pidamise määrusele oli rahvusnimekirja võimalik kanda ainult need isikud, kelle isikutõendavates dokumentides oli vastavasse vähemusrahvusse kuulumist kinnitav märge. Määruses oli rõhutatud, et selle puudumisel tuli enne oma nime rahvusnimekirja kandmist paluda siseministeeriumil rahvuskirje muuta. Vrd Rahvusnimekirjade pidamise määrus. RT 1925, nr 101/102, 469–470.

tada, kuidas on sõjajärgsed aastad mõjutanud seda, millisena mitmed järelümberasujad end tänapäeval määratlevad. Järgnevalt ongi käsitletud ümberasumisele järgnenud ajaperioodi mõju nii formaalsele enesemääratlusele kui ka etnilisele identiteedile.

Kui ümberasumiseks registreerumisel oli oluline rõhutada oma saksa päritolu, olenemata tunnetuslikust enesemääratlusest, siis Saksamaale jõudnuna muutus see küsimus vähem oluliseks. Ehkki esialgu põgenikelaagritesse paigutatud järelümberasujad kategoriseeriti kontrollimise tulemusena nelja gruppi, kellest kolmandasse gruppi arvatud eestlased, lätlased ja kolmandatest rahvustest isikud tulnuks vastavalt augustis 1941 välja antud korraldusele põhimõtteliselt kodumaale tagasi saata, seda tegelikkuses ei juhtunud.⁶⁰ Ilmar Raamoti mälestuste põhjal võib oletada, et ka järelümberasujatel endil oli enamasti olemas info, et neid ei ähvarda tagasisaatmise oht, kui nad tunnistavad, et on ümberasumiskomisjonile esitanud enda tunnetuslikule enesemääratlusele mittevastavaid dokumente.⁶¹ Sarnane üldmulje tekib ka järelümberasujatega läbiviidud intervjuude põhjal. Pealegi hakkasid pärast Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahelise sõjategevuse algust levima juba järelümberasujate endi seas tagasipöördumismeeleolud, mistõttu hakkasid kodumaale tagasi minna soovijad rõhuma oma mittesaksa identiteedile.⁶² Nii võib tõdeda, et 1941. aasta jooksul toimus formaalses enesemääratluses mitmekordselt nihkeid.

Ka see, kuidas järelümberasujaid järgnevalt nende etnilist tausta silmas pidades grupeeriti, muutus üha uute korraldustega korduvalt. Aja jooksul muutus ühemõtteline saksa päritolu vahetult ümberasumise järel toimunud taustakontrolliga võrreldes üha vähem tähtsaks.⁶³ Seega ei ole ka kõrgematesse väärtusgruppidesse kategoriseeritute etniline määratlemine üheselt selge, kuivõrd Saksa ametkondadel võis teatud isikute kõrgematesse kategooriatesse suunamisel olla mitmeid kaalutlusi. See võis puudutada näiteks neid, kes okupatsioonivõimude teenistuses tagasi Eestisse saadeti, aga mitte ainult. Nii tunnistati rahvussakslasteks näiteks peatsed Eesti Omavalitsuse liikmed Oskar Angelus ja Alfred Wendt.⁶⁴ Samas mõjub mõnevõrra kummastavana rahvussakslaste nimekirjas Riigiarhiivi direktori Gottlieb Ney nimi, kes vähemasti Hjalmar Mäe mälestuste järgi olevat saanud ümberasuda vaid seetõttu, et aitas Mäel kulturomavalitsuse kartoteegikaarti võltsida.⁶⁵

⁶⁰ Vrd Dok. 214. – Rmt: Diktierte Option, 333.

⁶¹ **Raamot, I.** Mälestused, II, 217–218.

⁶² **Liivik, O., Tark, T.** Okupeeritud Eestist Saksa *Reich*'i, 69.

⁶³ Vrd Dok. 202. Anordnung 20/II des Reichsführers SS [als] Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums vom 19. August 1940. – Rmt: Diktierte Option, 303–304; Der Reichsminister des Inneren. Betrifft: Einbürgerung von Balten-Einwandereren, 27. juuni 1941. BArch, Berliin, R 59/243, 6–7; Dok. 214. – Rmt: Diktierte Option, 333–334; Allgemeine Anordnung Nr. 12/C, 9. veebruar 1942. BArch, Berliin, R 186/31. Vt ka **Weiss, H.** Järelümberasumine, 222.

⁶⁴ Anlage zur Anordnung Nr. 32/I. BArch, Berliin, R 186/32; Anlage 1 zur Anordnung 55/I, 1. november 1941. BArch, Berliin, R 186/32.

⁶⁵ **Mäe, H.** Kuidas kõik teostus, 158; Anlage zur Anordnung Nr. 32/I. BArch, Berliin, R 186/32.

Fanny de Siversi nimi samas nimekirjas laseb aga oletada, et mõnikord võis piisata ka sakslasega abielus olemisest.⁶⁶

Ehkki Saksamaale jõudnuna ei olnud oma päritolu varjamine enam kuigivõrd relevantne ja sõjategevuse alguse tõttu olid taustolud muutunud, on järelümberasujate Saksa kodakondsuse taotlemise ankeetidest siiski märgatav jätkuv saksluse rõhutamine. Selle motiivid jäävad mõnevõrra segaseks, kuivõrd etniline taust ei olnud kodakondsuse taotlemisel nii primaarne, kui pealtnäha tunduda võib. Ehkki mõistagi võisid nii mõnedki ankeedi täitjad oma väidetes siirad olla, ei olnud see kindlasti absoluutne. Näiteks aastakümneid hiljem tehtud intervjuudes võib kohata hoopis hoiakut, et Saksa kodakondsust ei soovitudki taotleda ja seda peeti pigem pealesurutuks või koguni vägivaldseks ümberrahvastamise katseks, nagu on väga emotsionaalselt kirjeldanud üks intervjuueeritu:

Ah, see oli jube, meid tehti ju sakslasteks, see oli üks väga ropp asi, no juba see, et /.../ me pidime võtma vastu Saksa kodakondsuse, mida õieti keegi sisemiselt ei tahtnud saada.⁶⁷

Kuivõrd intervjuueeritud ise olid kodakondsuse taotlemise ajal lapsed, ei teadvustanud nad toimunut ilmselt väga adekvaatselt, rääkimata mälestuste hilisemast moonumisest. Mõningast aimu sellest, kuidas kodakondsuse taotlemise protsess toimus ja inimeste valikutele mõju avaldas, intervjuudest siiski saab. On üsna ilmne, et taotlusankeedi täitmisel ei lähtunud üldjuhul tunnetuslikust enesemääratlusest, vaid hetkeolukorrast tingitud kaalutlustest. Näiteks on üks järelümberasuja meenutanud oma peres levinud meeleolu, et

kui ma ei saa kodakondsust, ei saa ma koolis käia ja minu vanemad mõlemad Tartu ülikooli lõpetanud ja tütar algkooliharidusega, see ikka ei lähe.⁶⁸

Lisaks ei saa välistada, et ankeedi täitmisel järgiti ametnike soovitusi, ehkki sel juhul on ametkondade motiveeritust selliste suuniste andmisel keeruline hinnata. Arvatavasti muutus iga sõja-aastaga täienev inimressurss Saksa võimuladviku jaoks üha olulisemaks, mis ühelt poolt sundis ametkondi kodakondsust kergekäeliselt jagama, ent teiselt poolt püsis seejuures formaalne vajadus ideoloogilisi kaanoneid järgida. Järelümberasujate seisukohalt võis aga selline surve all ja kiirkorras (kodakondsustaotluste menetlemise kiirendamiseks pandi käiku ka vastav erirong) toimunud protsess juba iseenesest mõjutada seda, mida nad taotlusankeeti kirja panid, eriti kui nad polnud täiel määral teadlikud, et rahvusele rõhuline on pigem formaalsus.

Kui Saksa kodakondsuse omandamist ümberasumise järgselt on järelümberasujate lugudes tihti käsitletud kui pealesurutud ümberrahvastamise katset, siis pärast sõda mujale liikudes ja uut kodakondsust taotledes samalaadset hoiakut intervjuudes ei peegeldu. Pigem ei peatuta sellel küsimusel üldse pikemalt. Küll

⁶⁶ Anlage zur Anordnung Nr. 32/I. BArch, Berliin, R 186/32. Sel ajal nimekujuga Fanny von Sivers, nimekirjas ekslikult eesnimi Anny.

⁶⁷ Nt intervjuu 1931. aastal sündinud naisega, 16. september 2015; sarnane intervjuu on ka näiteks 1925. aastal sündinud naisega, 7. september 2013.

⁶⁸ Intervjuu 1928. aastal sündinud naisega, 21. detsember 2013.

aga paistab näiteks järelümberasujatele saadetud ankeetküsitluste vastustest, et rahvust puudutavas lahtris on paljudel juhtudel eelistatud rõhutada asukohamaa kodakondsust. Kuna valdavalt esineb see saksakeelsetes (ja ühes ingliskeelses) ankeetides, võib seda selgitada keelilise ebamäärasusega, ent välistada ei saa ka võimalust, et enese kodakondsuse kaudu identifitseerimine ongi inimeste jaoks olnud lihtsam kui etniline määratlemine. Ühtlasi on ilmnenud etnilist tausta puudutavaid ebakõlasid ankeedi ja selle täitjaga läbiviidud intervjuu vahel.⁶⁹ Esiteks võib sellest järeldada, et samad inimesed võivad eri suhtlussituatsioonides anda oma rahvuse kohta erinevaid vastuseid, mis võib seotud olla infovahetuse vormiga: küsitluslehe konkreetne ja lakooniline formaat eeldab ka sama tüüpi vastust, samas kui intervjuu võimaldab küsimusele pikemalt keskenduda ning välja tuua ka kõhkklusmomente. Teiseks tähendab eelkirjeldatu, et lisaks formaalsetele dokumentidele, milles sisalduv info sõltub paratamatult taustsüsteemist, ei saa ka mitteformaalses kontekstis väljendatut vahetuks identiteedipeegelduseks pidada.

Kodakondsusküsimuste kõrval hakkas sõjajärgsel ajal ühelt poolt üha olulisemaks muutuma see, millisena nägid järelümberasujad oma positsiooni 1939. aasta ümberasujate, 1944. aasta põgenike ja lõpuks ka asukohamaa elanike suhtes, aga teiselt poolt seegi, kuidas need grupid järelümberasujatesse suhtusid. See kahe-suunaline hoiakute kogum oli üks olulistest teguritest, millest sõltus järelümberasujate sõjajärgne enesemääratlus ja kuidas nad on aastakümneid hiljem oma lugudes end väljendanud.

Paljud järelümberasujad puutusid sõja lõpul tihedalt kokku 1944. aasta põgenikega või sattusid koguni ise eri põhjustel põgenikelaagritesse. Sellega kaasnes teatav umbusk nende rahvuse ja Eestist lahkumise motiivide suhtes. Selline umbusk järelümberasujate suhtes püsis tõenäoliselt vähemalt mingites ringkondades ka edasiste pagulasaastate jooksul, nagu võib oletada Oskar Angeluse mälestuste põhjal:

Selle põgenemisviisi vastu on meil samuti vaieldud ja põgenikele ette heidetud minekut „Rosenbergi tiibade alla“. Nende etteheidete tegijad asuvad tänapäev ise Läänes ning on raske aru saada, mispärast oli põgenemine bolševike eest 1941. a. patt ja 1944. a. mitte.⁷⁰

Ei saa välistada, et sellises õhkkonnas elamine ja samas jätkuv soov olla ühenduses väliseesti kogukondadega võis ka aastakümneid hiljem teatavat mõju avaldada sellele, kuidas järelümberasujad oma rahvuse küsimust intervjuudes ja/või küsitluslehtede vastustes käsitlevad. Iseküsimus on, kas see mõju seisneb aastate jooksul kujunenud harjumuses oma rahvust eri suhtlussituatsioonides rõhutada või tugevama etnilise identiteedi kujunemises paguluses. Ent see omaette uurimust vääri küsimus väljub siinse artikli raamidest.

Eelkirjeldatu puudutab siiski vaid neid järelümberasujaid, kes tõepoolest end väliseesti kogukondadega sidusid. Suure osa järelümberasujatest moodustasid needki, kes lähenesid hoopis baltisaksa kogukondadele või assimileerusid asukoha-

⁶⁹ Nt intervjuu 1918. aastal sündinud naisega, 13. november 2013; sama isiku täidetud küsitlusleht; intervjuu 1929. aastal sündinud naisega, 18. september 2015; sama isiku täidetud küsitlusleht.

⁷⁰ **Angelus, O.** Tuhande valitseja maa, 16–17.

maa elanikkonna sekka. Üldises plaanis ilmneb järelümberasujatega läbiviidud intervjuudest, et need, kelle puhul ei ilmne tihedaid sidemeid väliseesti kogukondadega, väljendavad intervjuudes oma identiteeti pigem ebamääraselt (näiteks „ei oska öelda, kuidagi läks niimoodi /.../ oli kodusem tunne eestlastega olla“⁷¹ või „mina olen niisugune tüüpiline *Vermischung*“⁷²) või keelduvad end seostamast ühegi rahvusega (näiteks „Ei, ma ei loe üldse ühegi rahvuse juurde ennast“⁷³ või „kui keegi mind tahab lahtrisse panna, siis tulevad kõik mu okkad välja“⁷⁴). See kehtib nendegi puhul, kel on tugevad sidemed näiteks baltisaksa organisatsioonidega.⁷⁵

Ent kogukondlikud sidemed ei ole ainus oluline nähtus, mida järelümberasujate mälestustega tegeldes silmas pidada. Oluline on märgata ka mitmetest intervjuudest ilmnevat dünaamilist etnilist identiteeti. Harvadel juhtudel on seda väljendatud otsesõnu, näiteks on üks intervjuueeritu nentunud, et

nii kaua, kui Eesti ei olnud vaba või ka nii palju Eestis ei käinud, siis ma olin sakslane, aga nüüd minu tuttavad siin küsivad, kes sa õieti oled /.../ ma ei tea.⁷⁶

Samas võib identiteedi dünaamilisus ka kaudsemalt ilmnedä. Nii paistab üksikute intervjuude puhul, et omaaegsete saksastunud suguvõsade esindajad on oma eesti päritolu ja identiteedi just paguluses taasavastanud.⁷⁷ Need näited tõstatavad küsimuse, millisel ajahetkel peaks inimesele või tema vanematele omast identiteeti arvesse võtma, kui soovida uuritavate isikute rahvuse üle täpset arvestust pidada.

On ka selge, et erinevalt 1939. aastal ümberasunud baltisakslastest ja 1944. aastal suure põgenemislaine ajal Läände emigreerunudest ei moodustanud järelümberasujad sõjajärgses maailmas omavahel tihedalt seotud kogukondi, mille aluseks oleks olnud nende ühine saatus. Laialihajumise põhjusteks olid ühelt poolt asjaolu, et tegemist oli väga erineva taustaga inimestega, teisalt ka järelümberasujate väike arv ja vahetult ümberasumise järel üle Saksamaa laiali hajutamine. Nende sõjajärgsed kogukondlikud valikud võisid olla mõjutatud väga erinevatest teguritest, näiteks varasemast taustast ja tutvusringkonnast, ent ka sõja ajal ja järel kogetust ning miks mitte ka juhustest.

Geograafiline hajutus ja mitmekesised kogukondlikud valikud tähendavad ühtlasi, et järelümberasujate etnilist identiteeti on aastakümnete jooksul kujundanud väga erinevad tegurid, mis ei võimalda tervet järelümberasujaskonda või sellest mingite üksiktunnuste alusel eraldatud gruppe ühtse tervikuna käsitleda.

⁷¹ Intervjuu 1930. aastal sündinud mehega, 14. november 2013.

⁷² Intervjuu 1927. aastal sündinud mehega, 19. november 2016.

⁷³ Intervjuu 1934. aastal sündinud naisega, 14. november 2013.

⁷⁴ Intervjuu 1935. aastal sündinud naisega, 14. september 2016.

⁷⁵ Nt intervjuu 1933. aastal sündinud mehega, 15. oktoober 2015; intervjuu 1926. aastal sündinud mehega, 1. november 2014; intervjuu 1935. aastal sündinud naisega, 13. oktoober 2015.

⁷⁶ Intervjuu 1927. aastal sündinud naisega, 21. detsember 2013.

⁷⁷ Intervjuu 1938. aastal sündinud naisega, 28. juuni 2015; intervjuu 1925. aastal sündinud mehega, 2. aprill 2016.

Nii ei saa uuritud lugude põhjal teha üldistavaid järeldusi ülejäänud järelümberasujate kohta ka sel juhul, kui nad sarnanevad mingite pealtnäha määravate tunnuste (nagu mitmerahvuseline päritolu, rändetaust või kogukondlikud valikud) poolest. Samas pole alust arvata, et eelkirjeldatud problemaatika ei kaasneks veel suure hulga ülejäänud samasuguse taustaga järelümberasujatega.

KOKKUVÕTE

Üks põhiprobleeme, mis kaasneb järelümberasujate etnilise tausta ja rahvuse määramisega, on asjaolu, et allikad, mis ühel või teisel moel teemat kajastavad, on lünklikud ja eripalgelised, pärinevad eri ajastutest ning on tekkinud eri eesmärkidel. Lisaks ei ole ametlike dokumentide puhul alati selge ega tagantjärele tuvastatav, kas rahvusmärke on tehtud inimese enda soovil või temast sõltumatult. Nõnda ei ole võimalik üldistuste tegemiseks ega statistiliste ülevaadete koostamiseks neist allikatest pärinevaid andmeid samadel alustel kasutada.

Ent needsamad lünklikud ja erineva funktsiooniga dokumendid, nagu ka järelümberasujate mälestused, võimaldavad selgitada, kuidas rahvuse määramine sõdadevahelises Eestis ja järelümberasumise toimumise ajal ei sõltunud ainult sisemisest enesemääratlusest, vaid ühiskondlikest oludest ning õigusruumist, milles paljud valikud olid rahvusega seotud. Eriti puudutas see segase taustaga inimesi, keda on järelümberasujate seas ebaproportsionaalselt palju. Korralduslik eripära võimaldas ümber asuda ebamäärase etnilise taustaga inimestel, kellel oli võimalik enda või oma esivanemate valikutest tulenevalt esitada ümberasumisloa saamiseks vajalikke dokumente.

Nii on ka selge, et see, kuidas inimesed enese rahvust mingites ametlikes olukordades määratlevad või kuidas seda ametnike poolt neist endist sõltumata määratletakse, erineb sageli olulisel määral sellest, kuidas nad end mingites teistes, mitteametlikes oludes identifitseerivad. Seda tööka ilmestavad hästi järelümberasujate mälestused. Lisaks on järelümberasujate enesemääratlust mõjutanud ümberasumisele järgnenud aastakümned, mistõttu ei ole mälestuste abil võimalik üheselt tuvastada, milline oli nende endi ja/või nende päritoluperede rahvus ümberasumise hetkel ja sellele eelnenud ajal.

TÄNUAVALDUS

Autor on tänulik Olev Liivikule ja Ulrike Plathile, kes on läbi viinud artiklis kasutatud intervjuud, ning Kalle Lõunale, kes on artikli valmimisele kaasa aidanud käsikirjalise materjali jagamisega. Artikkel on valminud haridus- ja teadusministeeriumi rahvuskaslaste programmi toetusel. Artikli avaldamist rahastasid Eesti Teaduste Akadeemia ja Tallinna Ülikooli ajaloo, arheoloogia ja kunstiajaloo keskus.

MISSION IMPOSSIBLE OR WHY IS IT DIFFICULT TO ASCERTAIN THE ETHNICITY OF THE LATE-RESETTLERS WHO MIGRATED FROM ESTONIA TO GERMANY IN 1941

Triin TARK

Recently, interest towards the so-called Late-Resettlement from Estonia to Germany in 1941 as well as people and especially their ethnicity who left Estonia during this operation has increased. In the course of several projects an amount of data about the late-resettlers is collected and many interviews conducted. This information reveals a vague situation regarding the ethnicity of these people. Thus, the aim of this paper is to shed light on this phenomenon and to clarify the societal and legal background of sources which contain statements about ethnicity of the late-resettlers. In doing so, formal self-identification and ethnic identity are distinguished since these two entities do not overlap in every situation.

Literature as well as archival sources do contain various statistical data about the ethnicity of the late-resettlers. Yet the differences are remarkable and mostly it is unclear what was the basis of these data. In addition, there are numerous sources which include statements about ethnicity of particular late-resettlers which are however often ambiguous. For instance, memories of the late-resettlers involving even nebulous stances and hints at multiple identities. In addition, the sources are created over a wide timeframe in various conditions and are sporadic. Analysis of the context of sources and the societal background showed that alone the differences of initial function of these sources will make it almost impossible to use these data for statistics and generalizations.

Nevertheless, it is possible to ascertain that the manner how people with mixed or ambiguous background identified themselves was often different in formal and informal conditions depending on the occasion. In interwar Estonia many everyday life choices and opportunities were tightly connected with ethnic self-identification. This situation favoured at times inconsistent self-identification. Therefore, it is possible to find several documents about the same person containing different statements about ethnicity. Additionally, as a result of peculiarity of the organization of late-resettlement particularly people and families with ambiguous background got the chance to leave. Hence the ratio of such people among late-resettlers is strikingly remarkable which consecutively affect the possibility of making any generalizations about the ethnicity of these people.

Memories of late-resettlers, especially interviews conducted in recent years make it on the one hand easier to understand the influences of the complex societal background but on the other hand the insights of these interviews indicate to the ambiguous ethnic identity of interviewees. There are several hints to dynamic and multiple identities. In addition, post-war exile years also had influences on memories which means they don't reflect the identity of interviewees and their families of origins in pre-war era and at the time of the late-resettlement even if respective explicit statements are made. Alongside with inconsistent documentation these nuances will make it more complicated to compile statistics and draw any general conclusions.